शान्तनवाचार्यप्रणीतः फिट्सूत्रपाठः

मूलसंस्कृतसंहिता

संपादकः

डॉ. नीलेश जोशी

M.A. Sanskrit, NET, SET, Ph.D. व्याकरणशास्त्री

प्रथमावृत्तिः मार्च २०१५

शान्तनवाचार्यप्रणीतः

फिट्सूत्रपाठः

मूलसंस्कृतसंहिता

संपादकः

डॉ. नीलेश जोशी

M.A. Sanskrit, NET, SET, Ph.D. व्याकरणशास्त्री

प्रथमावृत्तिः मार्च २०१५

शान्तनवाचार्यप्रणीतः फिट्सूत्रपाठः

मूलसंस्कृतसंहिता

संपादक: डॉ. नीलेश जोशी,

वरिष्ठ भाषाशास्त्रज्ञ, IIT मुंबई,

पवई, महाराष्ट्र ४०००७६

प्रथमावृत्ती : गुढीपाडवा, २१ मार्च २०१५

प्रकाशक:

eBook Publication Pvt. Ltd.®

4/47, उदय को. हौ. सोसायटी,

आरे रोड, गोरेगाव पश्चिम,

मुंबई, महाराष्ट्र, भारत, ४०००६२

Telephone: +91 7038164022

Email: publicationebook@gmail.com

Website: https://archive.org/details/@ebook_publcation

eBook Terms & Conditions

1. This eBook* may be

a. Distributed without modification or sale.

b. Copied for personal and educational use.

c. Printed for personal and educational use.

2. This eBook* may NOT be

a. Sold individually or as part of package.

b. Modified in any way.

c. Reversed-engineered.

***eBook refers to this PDF and any of its content including pages and images in either electronic or printed form.**

अनुक्रमणिका

संपादकीयम्

यत्र लौकिकशब्दसिद्धिरेव मुख्यं विषयमधिकृत्य सम्पूर्णतया संस्कृतभाषायाः आदर्शव्याकरणं विरचितं महर्षिपाणिनिना | तस्मिन्नेव वैदिकशब्दसिद्ध्यर्थमष्टाध्यायीग्रन्थस्यैकचतुर्थांशो भागः उपयोजितः | तदानीमेव शान्तनवाचार्यो नाम आचार्यो येन केवलं स्वरसिद्धिमेव विषयमधिकृत्य ग्रन्थो रचितः | अनेन सिद्ध्यते यत्तस्मिन् काले सस्वरोच्चारणस्य महत्त्वं स्पष्टं भवति

पाणिनीयव्याकरणे प्रातिपदिकम् संज्ञा भवति[1] तस्यैव शांतनवाचार्यकृतशास्त्रे 'फिट्' संज्ञा भवति[2] | फिट्स्वरं प्रतिपादयन्ति सूत्राणि अतः तानि 'फिट्सूत्राणि' | एतेषां फिट्सूत्राणां वैशिष्टयं यत्तैः तत्तच्छब्दानां स्वरसिद्धिर्भवति ते ते शब्दाः अव्युत्पन्नाः मन्यन्ते नाम पाणिनीयसूत्रैस्ते न सिद्ध्यन्ते | अत अव्युत्पन्न शब्दानां स्वरसिद्धिः फिट्सूत्रैर्भवति[3] |

फिट्सूत्राणां कर्ता शान्तनवाचारर्यः पाणिनेः पूर्वकालिकः इति मीमांसकः[4] | स्वयं महाभाष्यकारेण पतञ्जलिनाप्यव्युत्पन्नप्रातिपदिकानां स्वरसिद्ध्यर्थं फिटसूत्राणामाधारः स्वीकृतः| मीमांसकस्य मतेन फिट्सूत्राणां रचना आपिशलेः प्रागभवत्[5] | पाणिनीयसूत्रेष्वप्यापिशलेर्नामोल्लेखो दृश्यते[6] | तथैव महर्षिपाणिनिशान्तनवाचार्यावुभावपि वेदनिर्देशनार्थं 'छन्दसि' इति अपि च भाषिकप्रयोगार्थं 'भाषायाम्' एवं शब्दप्रयोगमकुरुताम्[7] | यद्यपि पाणिनीयसूत्राणीव फिट्सूत्रेषु केषांचित् सूत्राणामुद्धरणानि वैदिकेऽनुपलब्धानि[8] | तर्हि प्रातिपदिकस्वरसिद्ध्यर्थं तेषां फिटसूत्राणामुपादेयता न कदापि न्यूनीभवति |

अस्मिन् संस्करणे स्वतन्त्रतया फिट्सूत्रपाठः सम्पादितः | अत्र चत्वारः पादाः सन्ति | प्रत्येकं पादगतसूत्रसंख्या यथा

प्रथमः पादः	**२४**
द्वितीयः पादः	**२६**

[1] अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । पा.सू. १।२।४५

[2] फि. सू. १।१

[3] पहा. जोशी, ऋग्वेदातील प्रथम मंडलाची स्वरसिद्धी (केवळ तिङन्त), पृ. ३६

[4] पहा. मीमांसक, भाग २, पृ. ३१७

[5] पहा. मीमांसक, पृ. ३१७

[6] पहा. 'वा सुप्यापिशलेः। पा.सू. ६।१।९२

[7] भाषायां सदवसश्रुवः। पा. सू. ३।२।१०८, प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्। पा. सू. ७।२।८८, वा भाषायाम्। फि. सू. १।१६, छन्दसि च। पा. सू. ५।४।१४८, ५।१।६७, ६।३।१२६, छन्दसि च। फि. सू. १।१०, ३१

[8] पीतद्रवर्थानाम्। फि. सू. २।१४, शादीनां शाकानाम्। फि. सू. ३।५, ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा फि. सू. ३।१७, गोष्ठजस्य.। फि. सू. ४।२

तृतीयः पादः	**१९**
चतुर्थः पादः	**१९**
समेत्य	**८८**

अत ८८ फिट्सूत्राणां स्वतन्त्ररूपेण कृतं सङ्कलनं संशोधकानामभ्यसकानां कृते उपादेयं भविष्यतीत्याशास्ते | **eBook Publication Pvt. Ltd.**® प्रकाशनसंस्थयेदं प्रकाशनार्थं स्वीकृतिं प्रदाय प्रकाशितम् | अत तेषां धन्यवादाः तथा च ये के जनाः अस्मिन् कार्ये सम्मिलिताः |

डॉ. नीलेश जोशी

गुढीपाडवा, २१ मार्च २०१५

॥ शान्तनवाचार्यप्रणीतानि फिट्सूत्राणि॥

प्रथमः पादः।

फिषोऽन्त उदात्तः ।१।१।

पाटलाऽपालङ्काऽम्बासागरार्थानाम् ।१।२।

गेहार्थानामस्त्रियाम् ।१।३।

गुदस्य च ।१।४।

ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य ।१५।

खान्तस्याश्मादेः ।१६

हिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम् ।१७ ।

दक्षिणस्य साधौ ।१।८।

स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा ।१।९।

छन्दसि च ।१।१०।

कृष्णस्याऽमृगाख्या चेत् ।१।११।

वा नामधेयस्य ।१।१२।

शुक्लगौरयोरादिः ।१।१३।

अङ्गुष्ठोदकबकवशानां छन्दस्यन्तः ।१।१४ ।

पृष्ठस्य च ।१।१५।

वा भाषायाम् ।१।१६।

अर्जुनस्य तृणाख्या चेत् ।१।१७।

अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् ।१।१८।

आशाया अदिगाख्या चेत् ।१।१९।

नक्षत्राणामाब्विषयाणाम् ।१।२०।

न कुपूर्वस्य कृतिकाख्या चेत् ।१।२१ ।

घृतादीनां च ।१।२२।

ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि ।१।२३।

बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा ।१।२४ ।।

।। इति फिट्सूत्रेषु प्रथम पादः ।।

द्वितीयः पादः।

अथादिः प्राक् शकटेः ।२।१।

-हस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य ।२।२।

नविषयस्यानिसन्तस्य ।२।३।

तृणधान्यानां च व्यषाम् ।२।४।

रा: संख्यायाः ।२।५।

स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् ।२।६।।

प्राणिनां कुपूर्वम् ।२७।

खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत् ।२।८।

उनर्वनन्तानाम् ।२।९।

वर्णानां तणतिनितान्तानाम् ।२।१०।

-हस्वान्तस्य हस्वमनृत्ताच्छील्ये ।२।११।

अक्षस्याऽ देवनस्य ।२।१२।

अर्धस्याऽ समद्योतने ।२।१३

पीतद्रवर्थानाम् ।२।१४।

ग्रामादीनां च ।२।१५।

लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य ।२।१६।

न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम् ।२।१७

राजविशेषस्य यमन्वा चेत् ।२।१८।

लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः ।२।१९ ।

स्त्रीविषयवर्णाक्षपूर्वाणाम् ।२।२०।

शकुनीनां च लघुपूर्वम् ।२।२१।

नर्तुप्राण्याख्यायाम् ।२।२२।

धान्यानां च वृद्धाक्षान्तानाम् ।२।२३।

जनपदशब्दानामषन्तानाम् ।२।२४ ।

हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा ।२।२५ ।

इगन्तानां च व्यषाम् ।२।२६ ।

॥ इति फिट्सूत्रेषु द्वितीयः पादः ।।

तृतीयः पादः।

अथ द्वितीयं प्रागीषात् ।३।१।

त्र्यषां प्राङ् मकरात् ।३।२।

स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् ।३।३।

मादीनां च ।३।४।

शादीनां शाकानाम् ।३।५।

पान्तानां गुर्वादीनाम् ।३।६।

युतानन्यण्यन्तानाम् ।३।७।

मकरवरुढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा ।३।८।

छन्दसि च ।३।९।

कर्दमादीनां च ।२।१०।

सुगन्धितेजनस्य ते वा ।३।११।

नपः फलान्तानाम् ।३।१२।

यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम् ।३।१३।

थान्तस्य च नालघुनी ।३।१४।

शिशुमारोदुम्बरबलीवर्दोष्ट्रारपुरुरवसां च ।३।१५।

साङ्काश्यकाम्पिल्यनासिक्यदाघाटानाम् ।३।१६ ।

ईशान्तस्य हयादेरादिर्वा ।३।१७।

उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशारीदशरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम्
।३।१८ ।

महिष्यषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत् ।३।१९।।

॥ इति फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः ।

शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण ।४।१।

गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य ।४।२।

पारावत योपोत्तमवर्जम् ।४।३।

धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम ।४।४।

कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि ।४।५।

न्यङ्वरो स्वरितौ ।४।६।

न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः ।४।७।

तिल्यशिक्यकामर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः ।४।८।

बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि ।४।९।

त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि ।४।१०।

सिमस्याऽथर्वणेऽन्त उदात्तः ।४।११।

निपाता आधुदात्ताः ।४।१२।

उपसर्गाश्चभिवर्जम् ।४।१३।

एवादीनामन्तः ।४।१४।

वावादीनामुभावुदात्तौ ।४।१५।

चादयोऽनुदात्ताः ।४।१६।

यथेति पादान्ते ।४।१७।

प्रकारादिद्विरुक्तौ परस्यान्त उदात्तः ।४।१८।

शेष सर्वमनुदात्तम् ।४।१९।।

।। इति फिट्सूत्रेषु चतुर्थः पादः ।।

॥ इति शान्तनवाचार्यप्रणीतफिट्सूत्राणि ॥

अकारादिसूत्रसूची

सन्दर्भग्रन्थसूची

Devasthali, G. (1967). *Phitsūtras of Śāntanava.* Publications of the Centre of Advanced Study in Sanskrit, Class C, no. 1) University of Poona, .

Kielhorn, F. (1966). *Çântanava's Ṕhiṭsûtra mit verschiedenen indischen Commentaren, Einleitung, Uebersetzung und Anmerkungen.* Kraus Reprint, Nendeln, Liechtenstein.

Pāṭhaka, Ś. a. (1935). *पाणिनीयसूत्रपाठस्य तत्परिशिष्टग्रन्थानां च शब्दकोशाः.* भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिराधिकृतैः.

Pawate, I. S. (1987). *The structure of the Ashtadhyayi.* Delhi: Amar Prakashan.

Vasu, S. C. (1962). *The Ashṭādhyāyī of Pāṇini.* Delhi: Motilal Banarsidass.

जोशी, न. (२०१०). *ऋग्वेदातील प्रथम मंडलाची स्वरसिद्धी (केवळ तिङन्त).* कोल्हापुर: शिवाजी विद्यापीठ.

'दर्शनकेशरी', ग. (2008). *अष्टाध्यायी : पदच्छेद-वृत्ति-वार्तिक-टिप्पणी-सहिता* (Vol. चौखम्बा सुरभारती ग्रन्थमाला). (गोपालदत्तपाण्डेयः, Ed.) वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन. From http://ci.nii.ac.jp/ncid/BB1766536X

नेने, ग. (1984). *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी : श्रीवासुदेवदीक्षितकृत "बालमनोरमा"-सहिता : वैदिकभागे श्रीमज्जयकृष्णपण्डितविरचित "सुबोधिनी"-व्याख्यया, लिङ्गानुशासनभागे "भैरवी" व्याख्यया च संयोजिता : रूपलेखन-पङ्क्तिलेखन-प्रकाराख्यपरिशिष्टैश्च विभूषिता.* (काशी संस्कृत ग्रन्थमाला, 136) चौखम्भा संस्कृत संस्थान,.

युधिष्ठिर मीमांसक. (2016). *संस्कृत व्याकरण-शास्त्र का इतिहास.* रामलाल कपूर ट्रस्ट.

वागीश, व. (n.d.). *फिट्सूत्रप्रदीपाख्य व्याख्यासहित.* झज्झर: गुरुकुल हरियाणा साहित्य संस्थान.

अस्मिन् संस्करणे स्वतन्त्रतया फिट्सूत्रपाठः सम्पादितः । अत्र चत्वारः पादाः सन्ति । प्रत्येकं पादगतसूत्रसंख्या यथा

प्रथमः पादः	**२४**
द्वितीयः पादः	**२६**
तृतीयः पादः	**१९**
चतुर्थः पादः	**१९**
समेत्य	**८८**

अत ८८ फिट्सूत्राणां स्वतन्त्ररूपेण कृतं सङ्कलनं संशोधकानामभ्यसकानां कृते उपादेयं भविष्यतीत्याशास्ते ।

डॉ. नीलेश जोशी

गुढीपाडवा, २१ मार्च २०१५

